

ÚVODNÍK

Za hlasem intelektuálního svědomí*

Vědecká autobiografie

Ota Weinberger

Podnětem k sepsání této vědecké autobiografie byly moje osmdesáté narozeniny. Důvodem toho, že tuto zpětnou sebereflexi provádím s jistým potěšením a zájmem, není představa, že můj osobní život je důležitý a že by mohl být pro čtenáře zajímavý, nýbrž důvodem je pokus porozumět sobě samému, a být tudíž pochopitelnější i pro jiné. Chci rovněž geneticky vyloužit své ideje, postoje a koncepce tím, že ukáži ty rozhodující kroky v mém životě, které utvořily rámec mého myšlení a bádání. Mé myšlenky byly přirozeně determinovány — jak tomu vždy je — směsí vnějších okolností i osobními zvláštnostmi mého charakteru a ducha, směsí, kterou je obtížné rozplést. Rolí přitom hrály nejen pozitivní vlastnosti, především dvě z nich (a) schopnost vidět problémy a (b) značná vytrvalost při hledání odpovědí, nýbrž také mé slabiny, jako je nepřilíh dobrá paměť, nedostatek nadání pro jazyky a schopnosti rétoricko-žurnalistických. Od raného dětství jsem se spoléhal na své racionální myšlení, avšak nikoli na svou paměť nebo své znalosti. Známa dětská otázka „Proč?“ dala natrvalo ráz mému myšlení. Studium zdůvodňování a úvahy o metodách poznání byly vždy předmětem mého prvořadého zájmu. Možná, že to byla právě menší kapacita mé paměti, jež vedla k tomu, že jsem se nikdy nesnažil stát se vysoce vzdělaným člověkem, nýbrž zaměřoval jsem svůj zájem na analýzu problémů, struktur a argumentací. To, že jsem se často zabýval problémy, k jejichž zvládnutí jsem nebyl dostatečně připraven svým vzděláním, není tedy nahodilé, nýbrž je to důsledek struktury mé osobnosti. Dosáhl jsem i akademických povolání, pro něž mi chybělo formálně předpokládané vzdělání: byl jsem docentem logiky, měl jsem však doktorát práv, byl jsem profesorem filozofie práva, byl jsem však habilitován pro logiku. Stimulem mého vědeckého úsilí bylo vždy vědomí problémů, touha je pochopit, potěšení z hledání odpovědí, nikoli snaha o vzdělání nebo přání dosáhnout statusu učenice.

Nazval jsem tuto sebereflexi „Za hlasem intelektuálního svědomí“, abych naznačil, že pro mne věda a především sociálněvědní teorie nejsou pouhou kraso-

duchou hrou, nýbrž přípravou stavebních kamenů našeho života a příspěvkem k určení formy života společnosti. Pokládal jsem ze dvou velmi odlišných důvodů za důležité zdůraznit závažnost vědeckých bádání i filozofických úvah a tím vyjádřit, že věda a filozofie mají odpovědnost, což právě znamená, že jsou záležitostmi svědomí.

1. Často jsem se zabýval tak říkajíc ryze teoretickými problémy, takže při povrchním pozorování mých snah by mohl vzniknout dojem, že jsou vzdáleny realitě a irelevantní pro praktické jednání a hodnocení. Teorie jsou jistým způsobem, přinejmenším nepřímou, vždy pragmaticky relevantní; a v mém myšlení i ve způsobu, jímž jsem sám prožíval svou práci, bylo vždy přinejmenším implicitně, většinou však vědomě, účastno intelektuální svědomí. Byl jsem vždy přesvědčen, že teoretickými výsledky mohou také pragmaticky něco ovlivnit. Když jsem například obhajoval racionální analýzu v praktické filozofii, byl to pro mne i výraz snahy o jasnější náhledy v otázkách morálky a spravedlnosti. Můj kritický boj proti sankční teorii práva (přesněji řečeno: proti sankční teorii právní věty) byl současně vědomou snahou, aby právní život a řízení společnosti nebyl primárně koncipován represivně, nýbrž prospektivně a konstruktivně. Šlo mi též o vytvoření prostoru pro sociálně inženýrské uvažování.

Lze mi vytknout (a tato výtka se mi dnes, kdy pohlížím nazpět, nejví jako neoprávněná), že jsem o pragmatických perspektivách svých výzkumů dostatečně nediskutoval. Je důležité utvářet argumentaci ryze věcně a vyhnout se všemu, co by mohlo vzbudit zdání, že provádění důkazu ve zkoumané otázce by mohlo být určeno nějakými zamýšlenými cíli, že slouží nějakému politickému nebo pragmaticko-ideologickému stanovisku. Potud je to adekvátní čistě teoretický způsob argumentace. Pragmatické důsledky mohou a mají být vyvozovány až ve druhé fázi.

2. V politickém životě a v praxi posuzování politických zločinů, válečných zločinů a jiných zločinů proti mezinárodnímu právu — genocidy, etnických „čistek“

* Úvodní stať k antologii článků O. Weinbergera, vydané k autorovým osmdesátým narozeninám: *Aus intellektuellem Gewissen, Aufsätze von Ota Weinberger über Grundlagenprobleme der Rechtswissenschaft und Demokratietheorie* (ed. Michael Fischer, Peter Koller, Werner Krawietz), Duncker & Humblot, Berlin 2000, 468 s.; překlad: s. 11–35. Přeložil Karel Hlavová.

masového pronásledování aj. — jsou kritizováni a případně souzeni téměř vždy jen vykonavatelé, tak říkajíc ti poslední katani, případně ty instance, které to přímo nařizovaly. Duchovní otcové zločinů jsou však považováni za mýlící se, nikoli za vlastní pramen zločinů. Jako by nauka byla jen *flatus vocis*, a nikoli společensky působící činitel, jenž má morálněpolitickou odpovědnost, a jenž by proto měl být chápán jako primární nositel viny. Což měli vinu za holocaust Hitler, Heidrich, Eichmann a jiní takoví zločinci, a nejsou snad vinni též Gobinau, Rosenberg i nacističtí biologové a propagátoři sociálního darwinismu? Lze klást vinu za hrůzy honby na čarodějnice katům, aniž by byly primárně odsouzeny církev a teologové jako duchovní otcové a organizační iniciátoři těchto hrůz? Víím, že s těmito duchovními strůjci lze stěží uskutečnit právní procesy, zdá se mi však nutné mobilizovat intelektuální svědomí, a to jak ve vztahu k duchovním otcům historických hrůz, tak také ve vztahu k těm, kteří z kariérismu nebo jiných utilitárních motivů podporovali a realizovali antihumánní hnutí.

Poukážem na intelektuální svědomí jako motiv mé vědecké a filozofické práce nechci tvrdit, že to byla má výlučná pohnutka nebo nejsilnější motiv. Lidské jednání není určováno jen jedním motivem — to je jeden ze základních poznatků mé teorie jednání —, nýbrž jednání je výslednicí množiny motivů, jichž si zajisté nejsme vždy plně vědomi. Podstatnou roli u mne nepochybně hrála i radost z toho, že jsem něco poznal, dokázal určitou tezi nebo vyvrátil široce uznávaný názor. Mohu však tvrdit, že intelektuální svědomí — vedle jiných momentů — bylo ve mně vždy činné a s úspěchem mi vždy zabránilo, abych kvůli výhodám nebo kariéře zastával názory, které jsem ve skutečnosti neměl. (Nevstoupil jsem například do komunistické strany, ačkoli to s sebou přinášelo vážné existenční ohrožení mého zaměstnání a mé vědecké práce.)

Nebyl jsem nikdy politicky činný (s výjimkou krátkého období Pražského jara), protože jsem se nepovažoval za talentovaného pro tuto činnost. Možná také proto, že jsem byl na to ve svých mladých letech příliš neschopný, a každopádně rovněž proto, že demokratická politická aktivita znamená činnost v rámci politických stran, při níž se vždy požaduje jistá míra intelektuální stranické disciplíny, což bych byl nikdy nemohl akceptovat.

Pocházím z velmi tolerantního a otevřeného rodinného prostředí a v mládí jsem také vyrostl v demokraticky myslícím světě Československa po první světové válce, žil jsem však poté rovněž v ideologicky spoutaných a nesvobodných systémech: v nacistickém světě, v Protektorátu, v ideologicky kolísajícím Československu po druhé světové válce až do jednoznačně stalinistického systému; jako emigrant-osmašedesátník jsem byl v Rakousku přijat sice velmi přátelsky, avšak občas i s nedůvěrou. Byla to tedy životní dráha, v níž byla často kladena otázka intelektuální odvahy, v níž

byla příležitost rozhodovat se mezi občanskou odvahou vlastního názoru a stanovisky možného prospěchu a výhod. Pohlížeje zpět, musím si proto položit otázku, zda a v jaké míře jsem byl schopen realizovat intelektuální odvalu v praxi.

Neznám přesvědčivou odpověď: Byl jsem jistě odvažnější než mnozí jiní; pravděpodobně jsem však někdy mlčel, kdy jsem mlčet neměl. Je těžké hodnotit, neboť šlo o rozhodování mezi objektivní nemožností, sebezničením a pružným přizpůsobením se bez ohledu na svědomí.

Snad jsem někdy neprávem mlčel, ale uvaroval jsem se toho, abych předstíral názory a postoje, jež jsem neměl. Můj způsob jednání a mou cestu mezi absolutní věrností zásadám a ústupností může ilustrovat tento příklad: V mé vysokoškolské učebnici logiky pro právníky (1. vyd. 1958) jsem měl zařazenou kapitolu o diskusi, která byla napsána zcela v duchu Masarykova pojetí „demokracie je diskuse“. Politický posuzovatel mne postavil před alternativu buď kapitolu vyškrtnout, nebo by kniha nebyla publikována. Po jistých diskusích jsem souhlasil, aby kapitola o diskusi byla z knihy vyřazena.

Nevím přesně, jak bych měl hodnotit svou intelektuální občanskou statečnost; hranicí byla pro mne zásada neučit to, co jsem považoval za chybné. Dvě situace ukazují, jak mne posuzoval stalinský systém: Při takzvané demokratizaci univerzity, jež ve skutečnosti sloužila vyhození nemarxistů a ideologických protivníků ze školy, se dospělo k závěru (o němž jsem se dozvěděl náhodně od jedné známé): Užívá své znalosti marxismu k boji proti němu. Nebyl jsem však vyhozen. — Byl jsem docentem logiky na Univerzitě Karlově v Praze, přičemž podmínkou pro toto zaměstnání bylo členství ve straně. Fakultní zasedání proto přijalo rozhodnutí, že mám být svého místa co nejdříve zbaven, nikdo ovšem neměl v úmyslu toto rozhodnutí realizovat a na témže zasedání byla týmž grémiem schválena moje kandidatura filozofických věd (CSc.), což implikovalo jistý nárok na odborné akademické místo. Pragmatické paradoxy? Domnívám se, že ve mně byl rozpoznán ideový odpůrce, že jsem však byl jistým způsobem respektován i v této roli.

Vím také o situacích, o nichž si dnes myslím, že jsem přece jen mohl a měl vystoupit odvažněji.

Sebrat odvalu k dissenting opinion považuji i dnes za důležité, neboť také v demokratickém světě existuje ideologický klam a indoktrinace. Postulát intelektuálního svědomí platí pro vědce v každé politické situaci! Mezi občanskou statečností a kariérou je vždy jistý konflikt. Občanská statečnost nezávisí jen na morální síle, nýbrž rovněž na sebevědomí a na hodnocení, jehož se člověku dostává ve společnosti. (Uvažme, že všichni disidenti — od Sacharova po Havla — byli odborně vysoce oceňované osobnosti. Nekvalifikovaný pomocný dělník nemá možnost sehrát takovou společenskou roli.)

1. ÚVAHY K METODOLOGII ZPĚTNÉ SEBEREFLEXE

Při povrchním pohledu se zdá, že aktér má privilegiovaný přístup k poznání svých úmyslů; jiný člověk — pozorovatel chování a jednání subjektu — může jen hypotetickou interpretací poznat, k čemu mělo jednání sloužit. Srovnání s vlastní zkušeností, určité interpretační vžití se do způsobu chování jiného subjektu i sdělení jednajících umožňují pozorovateli vytvořit hypotézy o charakteru jednání. Je perspektiva sebereflexe skutečně zásadně jiná? Je to pouhé rozpomenutí se na dříve prožité procesy, jež určily jednání? Je pro aktéra znalost motivů jeho volby a jednání principiálně transparentní? Nebo může být pro jednajících — alespoň někdy — problematické, ba dokonce nepochopitelné, proč jednal tak, jak jednal? Při analýze této otázky odhlížím od možnosti klamné paměti a od možnosti, že by aktér vědomě chtěl ospravedlnit sobě nebo jiným své jednání. Procesy určující jednání nejsou většinou plně uvědomované operace. Jako racionálně strukturované procesy jsou modelovány nebo rekonstruovány jen explikativně. Proto tvrdím, že sebereflexivní analýza je v podstatě podobnou interpretací vlastního chování, jako je tomu u interpretace chování cizího. Čemu a s jakou intenzitou dáváme přednost, není nám samým vždy známo na základě preferenčního soudu — náš opravdový preferenční postoj ukáže až akt volby. Aktérova přímá zkušenost o sobě samém je jen jeden moment určující interpretaci vlastního chování. Když kromě toho vezmeme v úvahu, že náš obraz o nás samých mohou poznamenat hlubinně psychologické momenty, pak uznáme, že jistota sebereflexe vůbec není psychologickou samozřejmostí, že též u autointerpretace má místo kritika a že zde každopádně mnohé zůstává hypotetické.

Ten, kdo provádí analýzu své minulosti, si jistě položí i otázku, co v průběhu jeho života bylo z vnějších a vnitřních okolností osudové a co bylo utvářeno jeho rozhodováním a jednáním. Očividně dobře odůvodněný je předpoklad, že utváření životní dráhy je určeno souhrou obou determinant: vnějších podmínek a vlastních rozhodnutí. Stěží se nám však podaří oba momenty od sebe rozplést. To se týká jak utváření našeho osobního života, mezilidských vztahů, přátelství, rodiny, tak průběhu našeho zaměstnání a intelektuálního vývoje. Vnucuje se kontrafaktuální otázka: „Co by se bylo bývalo stalo, kdybych ... (kdybych ne...)“. Stěží můžeme najít bezpečnou odpověď. Avšak přinejmenším zůstává nejasný pocit, že způsoby našeho výběru z různých možností i naše silné stránky a slabosti přece jen působily jako podstatně určující faktory, takže Čapkova teze „Můj charakter je mým osudem“ vystihuje část toho, co je v této souvislosti podstatné. Avšak můj charakter není žádnou fixní daností mé osoby, nýbrž je sám charakteristikou, jež je formována a transformována životem, jeho dráhou, sérií mých způsobů chování a jednání i zkušenostmi ze soužití

s jinými lidmi. (Srovnej kantovsko-schopenhauerovský protiklad inteligibilního a empirického charakteru; zdá se mi důležité vidět na jedné straně jistou konstantnost struktury charakteru, na druhé straně však brát v úvahu momenty životní dráhy, které charakter formují.)

Pozorovatel vidí vnější okolnosti života příměji než ten, kdo pozoruje sám sebe. Tomu se vnější podmínky jeví jednak v subjektivní perspektivě, jednak to pro něj jsou sekundární prostředky vysvětlení jeho osobních zvláštností. Sebereflexivní analýza se pokusí zjistit, které formující okolnosti a klíčové body určily životní dráhu, a která rozhodnutí a jednání určila její směr do budoucnosti. Okolnosti, klíčové zážitky a rozhodnutí jít určitou cestou mají formující vliv ve dvou směrech: určují naši povahu a životní náladu; určují naše názory (jsou tak říkajíc subjektivními determinanty ideologie).

Zpětný pohled na náš život dospívá nutně i k morálnímu sebehodnocení, k otázce odpovědnosti za naše jednání, za to, co jsme zanedbali, za naše návyky. Přitom je třeba vzít v úvahu: jednáme vždy na základě nepostačujících informací. Naše vědomosti a okruh našeho předvídání zpravidla nepostačují k dostatečnému zdůvodnění vhodnosti našeho rozhodnutí. Až budoucnost ukáže, zda to bylo „ke škodě nebo ku prospěchu“ — následky jednání nelze jasně předvídat. Dobrý úmysl může mít špatné následky. Je bolestné, když člověk neúmyslně způsobil něco zlého, musí se však s tím žít — pokud možno bez výčitek svědomí. Jestliže naše jednání vedené dobrým úmyslem vyvolá něco zlého — a kdo to nezažil? —, není to důvod k výčtkám svědomí, přesto však kvůli tomu pociťuji smutek.

Lidé mají tendenci vykládat úspěch nebo neúspěch a vůbec osud jako odměnu nebo trest či alespoň jako účinek osobního výkonu nebo selhání. Interpretovat osud jako odměnu či trest — což se často činí z náboženských hledisek — nepovažuji za oprávněné. Existuje sice moralizující sen o shodě blaha s morálně dobrým jednáním, avšak svět a osud nejsou vcelku spravedliví. Rovněž hrdost na úspěch jako účinek výkonu je oprávněná v jen velmi omezené míře, stejně jako neúspěch není jasným důkazem osobního selhání. (Účelem mé sebereflexe není rozhodnout o pocitech vlastní hodnoty, nýbrž odhalit vztah mezi intencí a realizací, a to beze snahy o ospravedlnění.)

Význam výchovy a duchovních vlivů lze dost dobře zjistit, neboť je lze poznat jako základy názorů, které zastáváme. Obraz našeho intelektuálního života však není konstrukcí vybudovanou čistě na těchto základech, nýbrž je rovněž výsledkem postojů a předpokladů, jež nás determinují, aniž bychom si je jasně uvědomovali. Výklad vzniku našeho obrazu světa je přinejmenším částečně hypotetický; sebereflexe může přesto vést k tomu, že si lépe porozumíme. Má smysl a je zajímavé vidět teoretické koncepce v jejich genetickém sřetězení jako výsledek poznávacích kroků. To je cílem této sebereflexe nad mým vědeckým životem.

2. BIOGRAFICKÝ RÁMEC

Brno, mé rodné moravské město, bylo jazykově smíšené a skupiny jeho obyvatel nebyly od sebe ostře odděleny. V Československu po první světové válce téměř nevystupovala šovinistická hnutí. V mé rodině panoval svobodný duch, výchovou mi nebyly vštípeny ani národnostní, ani náboženské předsudky. Neprošel jsem žádnou náboženskou výukou; rovněž školy, které jsem navštěvoval, byly až do vzestupu nacistické ideologie tolerantní a nebyly výrazně nacionalistické. To se mělo v polovině třicátých let změnit.

Ke svému demokratickému a antišovinistickému postoji jsem se nedopracoval sám, nýbrž je to dílo rodinné výchovy ve velmi asimilované židovské rodině. Jistá životní nejistota v mém mládí asi pocházela z nezdařeného manželství mých rodičů, kteří se těsně po mých desátých narozeninách rozvedli.

To, že jsem se vždy zabýval morálními problémy, byl zřejmě důsledek mé výchovy, především vlivu matky. Byl jsem vždy pochybovač (často i „non-sayer“). Právě proto jsem se snažil prozkoumat racionální strukturu morální argumentace. Věřil jsem a věřím, že náš rozum je nástroj efektivního a morálního jednání, nikoli však v kognitivistickém smyslu, tzn. že by sám rozum mohl správně určit to, co má být. Morální hledání bylo spolu s problémy struktury práva důvodem, proč jsem se snažil pokud možno posunout kupředu racionální analýzy na poli praxe (tzn. jednání).

Již jako dítě jsem byl zvláštní směsí nesmělosti a sebevědomí. Nesmělý jsem byl např. ve škole při řečnických cvičeních, avšak samostatný, sebevědomý jsem byl v důvěře ve svou schopnost usuzovat.

Těžko mohu odhadnout, jak mně psychicky ovlivnilo a jak se projevilo na mém charakteru rasové pronásledování a prožití holocaustu. Pronásledování člověka určitě nezušlechťuje, a to ani pronásledované, ani pronásledovatele. V mé osobní reakci nepřevládaly pocity nenávisti, nýbrž smutku. A něco z té vážnosti a toho smutku mi v duši nesmazatelně zůstalo, i když na tuto dobu jen zřídka myslím. Stále znovu a znovu se však obírám otázkami, které jsou na jedné straně residui mých prožitků ponižování a pronásledování, jež jsou však na druhé straně v obecné formě přítomny i v aktuálním politickém životě. Některé myšlenky k těmto problémům bych zde chtěl naznačit.

- (i) Problém masového pronásledování by neměl být chápán jen jako problém pronásledování Židů a nacistického holocaustu; pronásledování Židů mají sice některé specifické rysy, avšak politologicky je třeba vidět problém masových pronásledování obecněji, především jako problém ideologií vyhlazování s jejich dvěma stránkami: ideologickými bludnými teoriemi a představou, že vyhlazením lidí lze ze světa odstranit zlo.
- (ii) Udivuje mne, že lidé jako jsem já a ty, lidé ro-

zumní, lidé, jejichž étos je v principu neporušen, mohou tak naprosto podlehnout bludným ideologickým představám – ať rasistického, náboženského, šovinistického nebo sociálního druhu – a jsou schopni ve službě této představě neuvěřitelně hrůzných činů.

Proto nemám pochopení pro názor, že člověk má se slepým nadšením zastávat své ideály – ty přece mohou být náchylné k ideologii; pro mne je naproti tomu rozhodujícím postulátem kritická reflexe i vůči vlastní světonázorové skupině. Vzhledem k historickým zkušenostem s lehkovážnými ideologiemi je to podle mého názoru základní postulát intelektuálního svědomí a humanistické odpovědnosti.

- (iii) Dějiny ukazují, že strašné, nelidské činy jsou na jedné straně ideologicky zdůvodňovány a že k jejich realizaci jsou vytvářeny ideologické organizace, jež jsou potřebné ke kolektivní masové akci. Odpovědná kritika se musí uplatňovat i v tomto směru. Je nutné usilovat o vytvoření podmínek pro otevřenost diskurzivní společnosti. Ta existuje i v moderní informační společnosti jen parciálně.

Intelektuální životní dráha je určena učením a studiem filozofické a vědecké literatury, avšak také tím, jak člověk tyto vlivy zpracuje. Nepodařilo by se mi podat věrný obraz těch vlivů, které mne utvářely. Proto poukážu jen na některé.

Nebyl jsem nikdy vyznavačem nějakého filozofického směru.

Mé myšlení nepochybně ovlivnila Kantova filozofie: dichotomie bytí a mětí, rozlišení analytického a syntetického, odloučení strukturního rámce našeho poznání a myšlení od empirického obsahu. Také mne – jako téměř všechny myslitele naší doby – ovlivnila analytická filozofie. Považuji jazyk, pojmový aparát a komunikaci za podstatný prvek filozofického zkoumání, nikoli však ve smyslu Ordinary Language Philosophy, která používá správné užití jazyka jako filozofický argument – což je podle mého názoru převrácené pojetí –, nýbrž ve smyslu racionálního rekonstruktivismu, orientovaného na ověřování argumentací. Pokládám moderní logické koncepce a teorie komunikace za důležité pro veškerá filozofická a teoretickoprávní bádání, nikoli ovšem v tom smyslu, že by jazyk symbolů a v něm obvyklé kalkuly musely být užívány, nýbrž v tom smyslu, že duch a metodologie logiky mají být oporou filozofické analýzy.

František Weyr, hlava brněnské školy ryzí nauky právní, mne nepřivedl jen k obecné teorii struktury práva a k normativistickému logicismu, nýbrž svou otázkou, zda normy jsou soudy ve smyslu logiky, mne upozornil na problém logiky norem. Ihned jsem totiž jeho otázku pochopil jako krátkou formulaci problému, zda existuje logické odvozování s normativními členy a zda tyto logické vztahy mezi normami a normativní-

mi závěry mohou být pojednány prostředky stávající logiky, jež je zcela orientována na výroky a jejich součásti. Jsem přesvědčen, že i Weyr chápal svou otázku v tomto smyslu. Problém logické analýzy v praktické filozofii je nadále jedním z mých ústředních témat.

Můj postoj k ryzí právní nauce byl vždy ambivalentní, blíže jsem byl Weyrově brněnské škole než Kelsenově škole vídeňské. Titul mého článku z roku 1982 „Reine Rechtslehre pro und contra“ je převzat z nezveřejněného českého rukopisu z doby mého studia. Akceptoval jsem ideu normativistické teorie struktury práva a jeho dynamiky i rozlišení *uav de lege lata* a *de lege ferenda*, nikoli však postulát ryzosti: platnost práva byla pro mne vždy sociálním faktem.

I když mne vždy zajímaly logické a metodologické problémy, dospěl jsem vlastně k logice norem a logice vůbec přes filozofii práva. To, že jsem o normách a o logické analýze ve sféře mětí uvažoval bez předchozího studia logiky a bez pomoci učitelů nebo literatury – bylo jí tehdy málo, ale byly práce *Mallyho*, *Dubislava* a *Jørgensena* –, mne učinilo nezávislým na logické tradici a umožnilo mi nepředpojatě vkročit do nové oblasti.

V Terezíně (asi v roce 1942) jsem napsal první náčrt logiky norem. Rukopis se nezachoval a na všechny detaily si už nevzpomínám. Vyšel jsem z toho, že výroky a stejně tak i normativní věty obsahují popisy stavu věcí, jež se vyznačují – podle toho, zda jde o výroky nebo normativní věty – odlišnými gramatickými vidy. (To se blíží Hareově rozlišení „phrastic“ a „neustic“.) Byl jsem přesvědčen, že logické operace existují v obou oblastech.

Od té doby jsem stále bojoval za vybudování pravé logiky norem. Logiku norem sice nelze považovat za součást právní filozofie; je však otázkou právní vědy, a proto pohlížím na své práce z oblasti logiky norem i jako na příspěvek k filozofii práva.

Karel Engliš, blízký přítel Františka Weyra, teoretik národohospodářství a finanční vědy i logik, se pokusil dokázat, že logika norem je nemožná. [V Kelsenově pozdním díle „Allgemeine Theorie der Normen“ (vyd. posmrtně K. Ringhoferem a R. Walterem, Vídeň 1979) byly tyto argumenty normativně logického skepticismu převzaty a rozvedeny.] Englišovu argumentaci jsem zevrubně kritizoval ve své seminární práci (1946). Profesori Weyr a Kubeš mi poté nabídli, abych se habilitoval pro filozofii práva. To však nemohlo být realizováno, neboť brněnská právnická fakulta byla po komunistickém převratu uzavřena. Svoji kritiku Engliše jsem tehdy nepublikoval, protože Engliš byl politicky pronásledován. Kapitola věnovaná kritice Englišova skepticismu vůči logice norem, odpovídající v podstatě mému referátu z roku 1946, je obsažena až v mé knize „Die Sollsatzproblematik in der modernen Logik“ (Praha 1958).

Jakožto bezpartijní jsem tehdy zvolil raději práci v logice než ve filozofii práva. Během Pražského jara

jsem intenzivně pracoval v Klubu angažovaných nestraníků (KAN), nikoli však proto, abych se stal politikem, nýbrž protože jsem v této situaci viděl možnost překonat stalinismus. Geopolitická situace, svazek reformních států Polska, Československa, Maďarska a Jugoslávie nabízely šanci pokojné transformace a odklonu od stalinismu, jemuž by nemohlo trvale čelit ani NDR. To si bohužel uvědomili i východoněmečtí stalinisté a prosazovali vojenskou akci, která pro Dubčekovu nerozhodnost (žádnou mobilizaci) byla relativně snadno provedena. Praha byla přes noc obsazena a na Staroměstském náměstí, kde jsem tehdy bydlel, stálo před domem pět tanků. Bydlel jsem pak několik dní v Kráľíkách (blízko polských hranic) u rodičů mé přítelkyně (pozdější manželky). Protože tehdejší rakouský vyslanec Rudolf Kirchschräger – navzdory pokynu rakouského ministra zahraničí Waldheima – vydával pasy, mohli jsme s přítelkyní bez zábran odjet z obsazené země do Vídně a zúčastnit se světového filozofického kongresu, na který jsem byl pozván jako host pořadatele. Neopustil jsem Československo s úmyslem emigrovat. Pro to jsem se rozhodl až později z odvodněné obavy z možného politického pronásledování. (KAN byl považován za proskribované, nepovolené sdružení a já jsem jako referent pro právní záležitosti jednal o uznání tohoto sdružení s ministerstvem vnitra.)

Ve Vídni jsem byl velmi přátelsky přijat, především profesorem Güntherem Winklerem. Dostal jsem malé stipendium a pověření přednáškami. Po roce jsem obdržel místo hostujícího docenta ve Štýrském Hradci a později (1972) jsem po tamnějším profesorovi, jímž byl Johann Mokre, převzal jeho funkci.

Měl jsem tedy dobré možnosti k práci a mnoho příležitostí k mezinárodním kolegiálním a přátelským kontaktům.

3. ZÁMĚR A CESTY MÝCH VĚDECKÝCH SNAH

Když nyní pohlížím zpět na tematické pole svých prací, uvědomuji si, že se týkají velmi rozmanitých problémů. Přesto se mi však zdá, že v nich převládá jednotný přístup a že vcelku v nich lze rozpoznat základní tendence, kterých jsem si byl vždy vědom. Zamýšlel jsem se i nad strategií své práce. Tak jsem se například rozhodl soustředit se nejprve na problémy logiky norem, i když jsem si uvědomoval souvislosti s jinými systémy myšlení, vztahujícími se k jednání (především s teleologií a axiologií).

U autora, který je ke zkoumání motivován v první řadě uvědomením problémů, pochybností o vládnoucích koncepcích nebo tím, že důležité struktury nejsou dostatečně prozkoumány, je zcela přirozené, že napíše i práce, které jen něco málo přinesou k řešení hlavního problému (např. má práce o Leibnizově principu

identitas indiscernibilium nebo mé úvahy o nemožnosti objektivace vědomostních výroků.¹

Se základním záměrem mých výzkumů je naproti tomu přinejmenším nepřímo spjat můj pokus extenzionálně explikovat strukturu nomického kauzálního výroku², neboť se týká vztahů mezi jednáním, teleologií a kauzalitou.

Filozofická kritika, i když se netýkala otázek ležících v oblasti mého základního zájmu, mi působila vždy potěšení, neboť vyvrácení koncepcí je ve vědecké práci stejně důležité jako jejich konstrukce a zdůvodnění. Některé kritické úvahy tohoto druhu pak – i když jsem to primárně nezamýšlel – přispěly sekundárně ke koncepcím, jež k mému základnímu zájmu patří. Například kritika teorií rétorické argumentace s sebou přinesla důležité implikace pro politickou teorii.

Vždy mne zajímaly sociální a politické otázky a nikdy jsem nechápal strukturní analýzu praktické sféry jako krasoduchou hru. Vůči historiografii a filozofii dějin jsem však měl velmi rezervovaný postoj, a to hlavně ze dvou důvodů: 1. protože jsem v těchto pracích všude vycítil tendenční myšlení a 2. protože jsem byl (a stále jsem) toho názoru, že historizující způsob uvažování může stěžejí poskytnout adekvátní návody pro prakticko-politické jednání. Pragmaticky uživatelné jsou jen obecné strukturální poznatky.

Časová posloupnost mých zkoumání netvoří naplánovanou řadu, není však nahodilá – výzkumy jsou podměněny předchozími výsledky a koncepcemi.

* Mé normativně logické studie a úvahy o logických systémech praktického myšlení představují podmínky a základy teorie struktury práva a právní metodologie. Tyto logické koncepce jsem nerozvíjel bez zřetele k jejich užití v praktických disciplínách.

Analýzy pojmu jednání byly prováděny jak v logice norem, tak v jurisprudenci, v etice, psychologii a sociologii. V mých teoretických koncepcích však pojem jednání získal zcela jiné postavení: není pro mne zajímavý jen jako strukturní prvek normy, jak vystupuje v deontické logice a v logice norem, a teorie jednání, jež je v psychologii, etice a právní dogmatice pojímána jako teorie typů chování, se mi nejeví jen jako explikace specifických fenoménů jednání, nýbrž jednání jakožto informacemi řízené chování se mi stalo základním pojmem celé praktické filozofie i teorie institucí. Teorie jednání byla v mé koncepci umístěna na vrchol praktické filozofie a schopnost jednat je v ní pojata jako základní antropologická charakteristika člověka.

V teorii norem – a ve všem, co s ní souvisí – není podle mého názoru jednání pouze problémem struktury obsahu normy, nýbrž základem této teorie je teorie

jednání, a charakter i funkce normy jsou v ní explikovány jako možné determinanty jednání.

Rovněž instituce jsou v mé koncepci vysvětlovány z hlediska teorie jednání, to znamená jako rámec jednání a jako základna interakcí.

Způsobem přístupu založeným na teorii jednání nejsou transformovány jen teorie logických systémů týkajících se jednání, tj. logika norem, teleologie, axiologie a logika preferencí, nýbrž též teorie práva, filozofie morálky a jiné praktické disciplíny, jako je sociologie a ekonomie.

K nástinu normativistického institucionalismu (neboli neoinstitutionalismu, jak toto pojetí krátce nazývám) jsem mohl dospět jen tak, že jsem pro to připravil ingredience: logiku norem, informačně pojatou teorii jednání a s ní spjatou teorii institucí. Cesta k mé teorii práva nebyla sice naplánována, ale opírala se o postupně připravované stavební kameny.

Má další cesta vyplynula z problémové situace, která se dnes projevuje: úvahy o spravedlnosti, o problémech struktury demokracie, podněcené pozorováním aktuálních jevů, patřily k otázkám, jež ležely zcela ve směru mé základní tendence.

Věřím, že cesta, jež byla otevřena neoinstitutionalistickou teorií, není ještě u konce: ústí v pracovní program vypracovat metodologické důsledky tohoto pojetí pro jednotlivé disciplíny, pro jurisprudenci, etiku, sociologii, politickou teorii a ekonomii. (Je ve hvězdách, zda budu dostatečně dlouho živ a zda budu mít sílu tento program splnit.)

4. HLAVNÍ PROBLÉMY MÝCH VÝZKUMŮ

a) LOGIKA NOREM A JINÉ SYSTÉMY PRAKTICKÉHO MYŠLENÍ

Od vystoupení Huma a Kanta se uznání normativní věty (imperativu) za specifickou větnou kategorii stalo communis opinio filozofů a logiků. Pochybnosti, zda normativní věty jsou smysluplné věty, povstaly sice následkem verifikační teorie významu věty, byly však překonány, a to tím spíše, že teorie verifikace významu je považována za překonanou i pro oblast čistě deskriptivního jazyka.

Slavný francouzský matematik Henri Poincaré poukázal na to, že pravidla odvozování podávaná dosavadní logikou – byla koncipována výlučně pro výrokové věty – nemohou být aplikována na normativní věty (imperativy). Tím podle mého názoru definoval problémovou situaci, z níž vyvstal úkol vytvořit logiku norem. Poincaré nikde netvrdil, že neexistují úsudky

¹ O. WEINBERGER, Einige Bemerkungen zum Begriff der Identität, in: *týž*, Philosophische Studien zur Logik, Rozpravy ČSAV, Praha 1964; *týž*, Wissensaussage und die Unmöglichkeit ihrer Objektivierung, Grazer Philosophische Studien I, 1975, s. 101–120, s. 165 an. téhož svazku.

² O. WEINBERGER, Der nomische Ailsatz, Grazer Philosophische Studien 4, 1977, s. 31–42.

s normativními členy, čímž by se byl dostal do konfliktu s praxí myšlení. Vyslovil jen tezi, že z ryze deskriptivních premis nelze podle existujících pravidel logiky získat žádné normativní závěry.

Je nesporné, že v myšlenkové praxi, a to jak v myšlení každodenním, tak v myšlení v normativních disciplínách, se provádějí úsudky s normativními členy a že jsou chápány jako evidentní. Pouze definice odvozování (inference) jako pravdivostního vztahu, která byla v logice zavedena, přivedla Jørgena Jørgensena ke slavnému dilematu, že zatímco podle definice inference – tak říkajíc *ex definitione* – nemohou existovat žádné normativní úsudky (inference), jsou v praxi myšlení takové operace prováděny a jsou uznávány za evidentní.

Pro mne bylo samozřejmé, že Jørgensenovo dilema se musí brát v úvahu a že musí být vyřešeno následujícím způsobem: (i) pojem odvozování musí být zobecněn tak, aby byl použitelný i na normativně logická odvozování, přičemž pro případ ryze deskriptivních členů úsudku bude nadále platit obvyklý pojem inference jako pravdivostní relace. (ii) Toto pojetí bylo podepřeno poznatkem, že v logice existují i jiné metody odvozování důsledků, než metody pracující s pravdivostní funkcí; axiomatická dedukce nebo logika pravidel odvozování (Alchourrón a Martino v článku „Logic without Truth“ předložili později konsekvenční logiku). (iii) Pragmatickou nutnost vytvořit logiku norem dokládá fakt, že prakticky všichni, kdož v Jørgensenově duchu popřeli možnost pravé logiky norem, navrhli, aby – alespoň zdánlivě – zvládli nevyhnutelnou problematiku normativně logických úsudků, určitou náhradní teorii.

Deontické logiky zpravidla přešly Jørgensenovo dilema mlčky. Byly problematické, což jsem se pokusil dokázat, i v jiných svých složkách vyplývajících z převzetí pravidel aletické modální logiky. Ani idea deonticky perfektních světů nenabízí vhodnou teorii normativně logického odvozování, neboť podle této teorie by mohla být dovozena povinnost, jež není zdůvodněna kladenými premisami. Protože u vět ukládajících povinnost (vět mětí) existuje možnost jejich nesplnění, neplatí tato odvození, uznávaná deontickou logikou:

- (a) $Z, Op' \text{ vyplývá } O(p \vee q)'$
 (b) $Z, O(p \wedge q)' \text{ vyplývá } Op', Oq'$

Od okamžiku, kdy jsem na vrchol svého učení umístil informační koncepci jednání, se můj výklad logiky praktického myšlení poněkud změnil a rozšířil: Ukázalo se, že pro teorii procesů zpracování informací určujících jednání je nezbytným postulátem sémantické odlučení deskriptivních a praktických vět. Věnoval jsem více pozornosti formální teleologii, formální axiologii a logice preferencí (tato problematika mi byla známa již z dřívějšíka).

Z informačně teoretických důvodů a kvůli logicky neakceptovatelným důsledkům jsem odmítl *Kelsenovo* rozlišení „právních norem“ a „právních vět“ i analogické rozlišení kognitivního a preskriptivního mětí (Hedenius, von Wright). K mému boji za pravou logiku norem patří i kritiky těch autorů, kteří se pokoušejí vyvrátit možnost logiky norem: Jørgensen, Engliš a pozdní Kelsen.³

Vyvrátil jsem rovněž Alchourrónovu–Bulyginovu expresivní koncepci norem a její logické implikace tím, že jsem ukázal, jaké absurdní důsledky vyplývají z předpokladu, že výroky, normy, otázky atd. jsou proposice stejného významu a liší se jen různým způsobem užití v různých jazykových aktech.⁴

V roce 1960 jsem se pokusil definovat podmínkové normativní věty pomocí pravidel platných pro tyto věty.⁵

Původně jsem svou pozornost soustředil na věty mětí, později – zřejmě pod vlivem deontické logiky – jsem nemenší pozornost věnoval i jiným normativním operátorům, až jsem pak opět dospěl k přesvědčení, že nejprve musí být vybudována logika vět mětí a až sekundárně logika norem dovolení.⁶

Zatímco dosud byl pojem jednání zkoumán jen jako součást obsahu norem, nyní se pokouším na základě teorie jednání zdůvodnit ontologii norem a rozlišení popisných (teoretických) a praktických informací.⁷

b) NEOINSTITUCIONALISTICKÁ TERIE PRÁVA

Svou koncepci právní teorie označuji jako „institucionalistický právní pozitivismus“ nebo nyní většinou krátce jako „neoinstitucionalismus“. Toto učení vzniklo nejprve ze snahy definovat existenci práva, nebo jinak vyjádřeno, definovat pojem platnosti práva. Vládnoucí teorie nenabízely akceptovatelnou explikaci. O existenci práva se nelze přesvědčit týměž způso-

³ Srov. H. KELSEN, *Allgemeine Theorie der Normen*, Vídeň 1979; O. WEINBERGER, *Die Sollsatzproblematik in der modernen Logik*, Praha 1958 (česká nepublikovaná verze 1950), přetištěno in: *týž autor*: *Studien zur Normenlogik und Rechtsinformatik*, Berlín 1974, s. 59–186.

⁴ O. WEINBERGER, *Gibt es eine expressive Normenlogik?* (Referát přednesený v Turku 1983). Viz také: *týž*, *The Expressive Conception of Norms – an Impasse for the Logic of Norms*, in: *Law and Philosophy* 4/2, 1985, s. 307–324.

⁵ Výtah je otištěn in: O. WEINBERGER, *Studien zur Normenlogik und Rechtsinformatik*, Berlín 1974, s. 20 an.

⁶ Srov. O. WEINBERGER, *Rechtslogik*, 2. vyd., Berlín 1989, s. 231 an.

⁷ O. WEINBERGER, *Ontología de las normas en la perspectiva de la teoría de la acción*, německy: *Normenontologie in handlungstheoretischer Sicht*, in: *týž autor*, *Studien zur formalfinalistischen Handlungstheorie*, Frankfurt a.M. – Bern – New York 1983, s. 137–164.

bem jako o existenci fyzikálních předmětů, totiž smyslovým (nebo z něho odvozeným) pozorováním. Právo je však přesto sociální realita a zkušenostní fakt. Pozorovatelné chování lidí nedokládá, jaké jednání je právně povinné, co je dovoleno a jaká existují oprávnění ke stanovení norem. Kelsenovo vysvětlení existence práva hypotetickým předpokladem základní normy není uspokojivé, neboť pouhým předpokladem (neboli axiomatickým stanovením) nemůže být zdůvodněno poznání reálné existence. Musí být vybudována ontologie, jež odpovídá antropologii člověka jakožto jednání schopného zoon politikon. Neexistují jen brute facts, „fakta syrového charakteru“, jež mohou být popsána fyzikálními vlastnostmi, nýbrž existují rovněž fakta institucionální, při jejichž definování je nutné mít na zřeteli instituce a jejich jádro – praktické informace (normy, hodnoty, preference).

Právo je institucionální fakt, tedy noeticky principiálně komplexní předmět, jenž může být obsáhnut jen kombinací pozorování sociálních procesů a pochopením normativních a hodnotových informací.

Existuje vzájemný vztah mezi právními institucemi – právními zařízeními státu (soudy, úřady, vládami, zákonodárnými sbory) i právními instituty (jako např. vlastnictví, smlouva, ručení) a platným právem. Instituce fungují na základě norem (a jiných praktických informací) a platnost práva, společenská existence práva, je zakotvena ve faktu, že instituce v podstatě fungují na základě právních regulativů. Platné právo je právě spolupůsobení norem, chování a existujících zařízení. Právním normám přináležejí existence – jsou platným právem –, protože jsou v činném spojení s reálnými a pozorovatelnými procesy (lidským chováním, společenskými, zařízeními atd.). Rovněž vznik právních norem, vysvětlovaný teorií dynamiky práva, je souhrou faktů a norem. Neoinstitucionalistická koncepce dynamiky práva je v kontrastu s Kelsenovou koncepcí, podle níž je jen předřazená norma vlastním důvodem platnosti (u Kelsena doslovně „conditio per quam“) vzniku normy. Protože podmínkou dynamiky norem jsou jak faktické procesy, tak předcházející norma, je obojí stejně důvodem platnosti (nebo: složkou důvodu platnosti) normy.

Nové právní měří (povinnost, právo) vzniká tím, že nastanou nové skutečnosti (např. dosažením stanoveného věku vzniká aktivní volební právo), nebo faktickými normotvornými akty na základě odpovídajících zmocňovacích norem.

Neoinstitucionalismus je analytická teorie práva: v centru tohoto učení je proto teorie struktury právní věty a právního řádu i teorie zdůvodňujících operací.

Zatímco základní snahou analytické teorie práva – nejvýrazněji se to projevilo v ryzí nauce právní – bylo prokázat, že právní věta má pouze jednu strukturu,

v níž může být exaktně podán veškerý materiál práva, dospěli teoretikové struktury práva – a k nim patří neoinstitucionalismus – k tomu, že je nutná diferenciace právních vět. Tato odlišnost analytického přístupu je tak pronikavá, že považují za oprávněné mluvit o druhé fázi analytické teorie práva.

Vedle norem chování existují právní principy, normy stanovící úkoly, normy určující měřítka a především zmocňovací normy. Ty nelze – jak jsem ukázal – redukovat na obvyklé hypotetické normy chování, neboť mezi normativním obsahem normotvorného aktu a implikovanou normou existuje obsahový vztah vyjádřený ve struktuře zmocňovací normy.⁸

Na věčný spor mezi přirozenoprávními teoriemi a pozitivismem je třeba pohlížet z hlediska teorie argumentace. Pak bude možné stanovisko, jež není ani přirozenoprávní, ani pozitivistické:⁹

(a) Pouhé tvrzení, že přirozené právo existuje, je argumentačně plané. (b) Pozitivismus neměl tvrdit, že se cokoli může stát obsahem práva. Tvorba práva není ani libovůlí, ani pouze otázkou moci. Pro právně politickou argumentaci jsou důležité představy o hodnotách a o spravedlnosti. A každý jednotlivec a každé společenství má taková přesvědčení, jež tvoří východiska právně politické argumentace; daná přesvědčení o spravedlnosti však také podléhají kritice. Není proto důvod považovat je za přirozené právo, neboť nikdy nevíme, zda jsou antropologickou konstantou nebo pouze historicky podmíněným a proměnlivým míněním.

Právo je třeba pojmově oddělit od morálky:

- (i) Právní zásady jsou součástí pozitivního práva.
- (ii) Právní platnost právních vět je určena souvislostmi jejich tvorby, nikoli morálními kritérii; platnost právního systému jako celku je zdůvodněna jeho vztahem k instituci, jejímž základem je.
- (iii) Musíme mít možnost morálně hodnotit (platné nebo navrhované) právo, avšak platnost práva nepodléhá morálnímu filtru jednotlivého soudce, úředníka atd.
- (iv) Právní život – obzvláště tam, kde jde o tzv. uvážení – potřebuje souhru morálních úkolů rozhodovacích orgánů s jejich vazbou na právo, které přitom funguje jako samostatný systém norem.

H. L. A. Hart, jenž je v anglosaské oblasti považován za nejvýznamnějšího právního pozitivistu, zavedl pojem minimálního obsahu přirozeného práva. Toto minimum přirozeného práva prý musí obsahovat každý právní systém. Domnívám se, že zde vůbec nejde o přirozené právo. Na základě funkcionálních úvah o právních systémech dospěl Hart k tvrzení – jež je v principu

⁸ Srov. O. WEINBERGER, *Rechtslogik*, 2. vyd., Berlín 1989, s. 253, s. 261 an.

⁹ Srov. O. WEINBERGER, *Jenseits von Positivismus und Naturrecht, Contemporary Conceptions of Law – 9th World Congress IVR* (Basel 1979), ARSP, Supplementa, Vol. I, Part 1, 1982, s. 43–56.

správné –, že každý systém norem, který lze považovat za právo, musí plnit určité funkce, např. ochranu občanů, musí obsahovat ustanovení typu „pacta servanda sunt“ atd. Pokládám tento poznatek za přínos k funkcionální definici práva, v žádném případě však za přirozené právo, neboť řešení těchto funkčních úkolů je ponecháno pozitivním rozhodnutím.

Problémy spravedlnosti nejsou jen otázkami právnictví a etiky, zabývá se jimi určitým způsobem každý. V právnictví je role teorie spravedlnosti předmětem sporů: podle některých – např. Johna Rawlse – musí teorie spravedlnosti podat rozhodující kritérium akceptovatelnosti politických systémů, podle jiných je teorie spravedlnosti z právně politického hlediska bezzubá a lze ji použít jen jako požadavek, aby se postupovalo podle pevných pravidel, nikoli jako nástroj obsahového určení dobrých právních pravidel. Podle mého názoru není jejím úkolem určit politický program, není však ani bezvýznamná. Je vždy podstatným hlediskem právně politických analýz, a to hlavně jako kritická instance: sama nemůže určit, která opatření a zařízení jsou dobrá, často však může odhalit nespravedlnosti a požadovat strukturální reformy. Realizace spravedlnosti je jen jeden aspekt právně politického programu.

Podle platonsko-aristotelovského pojetí má pojem rovnosti a požadavky rovnosti fundamentální roli v celé teorii spravedlnosti. Postuláty rovnosti hrají důležitou roli i v dnešních diskusích o spravedlnosti. Diskusi o spravedlnosti však nelze redukovat na postuláty rovnosti, nýbrž závisí též na akceptování kritérií (měřítek) a tedy hodnotových postojů, jejichž použití není definováno rovnostmi, nýbrž vede k preferenčním úvahám.

Moderní pohled na tuto problematiku zdůrazňuje především rozdíl mezi formální a materiální rovností (Ch. Perelman).

Ukázal jsem, že princip formální rovnosti je ekvivalentní se zásadou, že se musí soudit podle obecných pravidel, a dále jsem ukázal, že je chybná běžná definice postulátu rovnosti „Stejně posuzovat a zacházet s ním stejně, s nestejným nestejně“. Nestejně může mít případně stejné právní důsledky: nelze nic namítnout proti tomu, že na různé subsumpční podmínky jsou stanoveny stejné normativní důsledky (např. že na různé delikty je stanoven stejný trest).

Z materiálního hlediska neexistuje jediná (univerzální) rovnost, nýbrž různé typy rovností, jejichž sociální efekt je rozdílný. A jednotlivý typ rovnosti může být velmi odlišně pojímán. Různě interpretována může být například rovnost šancí: (a) buď se jí rozumí požadavek, aby dotyčné postavení bylo formálně stejně přístupné, nebo (b) se přihlíží i k tomu, jaká je pravděpodobnost dosažení tohoto postavení, takže rovnost šancí existuje jen tehdy, je-li pravděpodobnost dosažení tohoto postavení pro různé osoby přibližně stejná.

Materiální rovnost ve striktně univerzálním smyslu může být stěží považována za reálný ideál rovnosti:

jde spíše o to konstituovat ve společnosti vyváženou souhru rolí a vyloučit beznadějně životní pozice. Svět, v němž je pro mnoho lidí vyloučeno zlepšení jejich způsobu života, považuji za svět nespravedlivý.

Z právně politického hlediska není problém spravedlnosti jen otázkou postavení jednotlivců, nýbrž je nutné brát v úvahu i situaci skupin, ať jde o skupiny etnické, náboženské nebo určené rozdílem pohlaví. (Zde je kritika spravedlnosti očividně politicky závazná.)

V boji proti sociálně rovnostářským snahám použil liberalismus tezi, že sociální rovnosti lze dosáhnout pouze omezením svobody. Rovnost a svoboda jsou prý proporcionálně jaksi nepřímo úměrné. Proti tomu je třeba vznést námitku:

Neexistuje svoboda *vůbec* a tudíž ideál maximalizace svobody, jenž je omezen pouze podmínkou, že táž svoboda musí náležet i každému druhému. Je nutné rozlišovat typy svobod a na jejich sociální funkci je třeba pohlížet vždy podle způsobu možností jejich využití, jež jsou v závislosti na sociálním statusu velmi různé. Používání svobod musí podléhat určité kontrole za účelem ochrany sociálně slabých.

Uvažování o spravedlnosti bude usilovat o vyváženost uskutečňování požadavků rovnosti a svobody. Ve společenských institucích je třeba konstituovat vyváženou souhru rolí, realizující vyrovnání mezi cílem efektivně uskutečňovat vůdčí ideje instituce a hodnocením rolí z hlediska ideálů spravedlnosti. Přitom je třeba mít na zřeteli mnoho hledisek, např. relaci mezi rozdělením užítka a rizik. V uvažování, jež řídí jednání, vystupují postuláty spravedlnosti vždy vedle utilitárních úvah: nejde tedy jen o „spravedlivé“ a „nespravedlivé“, nýbrž zpravidla jde o to, najít spravedlivé i účelné cesty. Spravedlnost společenských zařízení nemůže být posuzována bez ohledu na jejich motivující působení. Analýza spravedlnosti se neopírá o přirozené právo, nýbrž o aktuální názory na spravedlnost, jež podléhají diskurzu. Aktuální situace lidstva vyžaduje reorientaci ideálů spravedlnosti od výlučné orientace na cíle společenství, k němuž náležíme, na ideál vzájemného dorozumění různých společenství. Prvořadé nejsou ideje viny, odplaty a represe, nýbrž nalezení relativně harmonické souhry lidských společenství.

Neoinstitucionalismus mění právníckou metodologii v některých podstatných bodech. Rozlišení úvah *de lege lata* a *de lege ferenda* se považuje za základní, neboť implikují odlišné struktury argumentací. V protikladu k ryzí nauce právní se však za předmět právnictví uznává i právně politická argumentace.

Jádro právníckých argumentací tvoří logické deduktivní operace – odtud pramení velký zájem neo-institucionalismu o logiku praktického myšlení (o logiku norem, teleologii a logiku preferencí) i o diferencující teorii právních vět. Kromě toho jsou však potřebné i plausibilní, rétorické argumentace. Tradiční teorie plausibilních argumentací chápe argumentace

jako pragmatické procesy mezi argumentujícím řečníkem a jeho auditoriem, pomocí nichž řečník vytváří v posluchačích určité přesvědčení. Jsem naproti tomu toho názoru, že mezi věcným zdůvodněním a přesvědčováním je třeba rozlišovat i v rétorické argumentaci. Věcně dobré důvody – např. poznatky pravděpodobnostní, úvahy o koherenci, dílčí důkazy apod. – mohou přesvědčit, avšak nemusí tomu tak být vždy; naproti tomu věcně neplatné argumenty mohou za jistých okolností přesvědčit. Tato základní transformace teorie plausibilní argumentace přirozeně mění i charakter právnícké nauky o argumentaci. Vede ke snaze používat věcně dobrých důvodů a zabránit klamům způsobeným eristickými postupy. Role antieristické kritiky se projevuje v současných analýzách dnešních demokratických systémů, v nichž marketingové metody vyvolávají pochybnosti o tom, že v nich demokraticky rozhoduje lid.¹⁰

Na právníckou hermeneutiku je třeba na jedné straně pohlížet strukturálně, na druhé straně ve vztahu k institucím právního života. Porozumění významu právních textů probíhá v rámci našich předběžných názorů na právní poměry: vypracovávají se hypotetické alternativy výkladu a rozhoduje se o jejich relativní přijatelnosti. Existující právní systémy vyvinuly různé tradice právníckého myšlení: někdy v něm převládá historizující pohled, někdy spíše funkcionální uvažování nebo úvahy o společenských hodnotách a účincích právní úpravy.

Institucionální analýza zdůrazňuje, že právnícká hermeneutika je podstatně určena třemi faktory: (a) výkladem spjatým s praxí rozhodování, (b) dogmatickým zpracováním jednotlivých oblastí právní materie, (c) právní teorií a akademickou naukou vzdělávající právníky.

c) TEORIE JEDNÁNÍ A TEORIE INSTITUCÍ

Má teorie jednání se podstatně liší od obvyklých koncepcí. Vychází z antropologického názoru, že jsme pospolitě bytosti schopné jednat. To implikuje odpovídající *ontologii*, jež neuznává za existující jen materiální konstelace předmětů, nýbrž počítá též s existencí institucionálních struktur a předmětů s institucionální funkcí. K popisu operací určujících jednání, jež představuje podstatný moment této koncepce jednání, je vypracována *dichotomní sémantika*, která kategoriálně rozlišuje praktické a deskriptivně kognitivní věty (i obsahy pojmů).

Teorie jednání, kterou zastávám, je v opozici vůči dvěma obvyklým koncepcím: (a) vůči pojetí behavioristickému, jež chápe jednání jako pouhou trajektorii chování a (b) vůči pokusu prohlásit jednání za sys-

tém racionální volby, přičemž se na faktické jednání pohlíží pouze jako na odchylku od chování racionálně zvoleného.

Jednání je informačně teoreticky definováno jako chování subjektu určené v základě procesem zpracování informací, jež má v podstatě teleologicko-preferenční povahu.

Ryze strukturální definice jednání umožňuje použít tento pojem jak na individuální osoby, tak také na institucionální subjekty (pokud je u nich zjištěno provedení teleologicko-preferenční volby).

Schematismus určování jednání odpovídajícími informacemi je použit ve dvou zásadně odlišných problémových situacích: (i) jako deliberace jednání, jež vede ke stanovení programů jednání a k rozhodnutí jednat (včetně tzv. *feed-back* řízení jednání zpětnou vazbou) a (ii) k interpretaci motivů za účelem pochopení a výkladu pozorovaného jednání.

Pohlízíme-li na pochopení pozorovaných jednání jako na produkt interpretace, pak máme i teoretickou bázi pro hlubinně psychologická pozorování, pro mimoracionální a iracionální jednání¹¹, tj. pro jevy, jež behavioristická teorie racionální volby může stěží adekvátně vyložit.

Formálně finalistická teorie jednání, jak své pojetí nazývá, je nep psychologická teorie, tzn. není shrnujícím zobecněním psychologických pozorování, nýbrž je to formálně konstruktivní teorie; může však velmi dobře sloužit i jako základ psychologických zkoumání jednání, neboť poskytuje prostor pro zřetel k modifikujícím determinantám, jež mají pro psychologické zkoumání a vysvětlení jednání podstatný význam (vliv zvyklostí, autonomních a heteronomních norem; pragmatická zjednodušení procesu rozhodování a – last, but not least – iracionální vlivy a hlubinně psychologicky prokazatelné determinanty jednání).

Podstatné je, že v mé koncepci se explikace jednání nezakládá vždy na *jediném* motivu, nýbrž rozhodnutí jednat se chápe jako výslednice množiny determinant, a dále je důležité, že se v ní berou v úvahu i zjednodušení skutečných procesů volby a rozhodování. Lze vyvinout metody, které u jednání poslouží pragmatické optimalizaci rozhodování.

Mezi jednáním a institucí – i mezi teoriemi, jež o nich pojednávají – jsou vnitřní, tak říkajíc podstatné souvislosti: instituce jsou rámce jednání. Jsou tvorem jednotlivců i společností. Schopnost jednat a schopnost vytvářet instituce se navzájem proplétají.

U jednání se projevuje sklon k typizaci a určitý čin je realizován jako případ jistého typu jednání. Téměř vše, co činíme nebo i oč se pouze snažíme, je určeno institucionálními rámci. Píši na základě institucionálního písma; zdravím, protože zdravení je institu-

¹⁰ Viz O. WEINBERGER, *Überzeugen als Aufgabe*, ARSP 81, 1995, s. 305–320.

¹¹ Pro mou teorii jednání není nahodilé, nýbrž charakteristické, že má první studie na toto téma je nazvána „Rationales und irrationales Handeln“, in: F. KAULBACH, W. KRAWIETZ (ed.), *Recht und Gesellschaft*, FS für Helmut Schelsky zum 65. Geburtstag, Berlin 1978, s. 721–744.

ce, a zdravím tím způsobem, jak se to podle pravidel této instituce dělá.

Každá interakce – jak spolupráce, tak konkurenční či nepřátelská interakce – je institucionálně určena.

Instituce mají stabilizační funkci a jsou podstatné pro oceňování (určení standardů hodnot) a pro hodnotící reakce.

Instituce jsou na jedné straně součástí společenské reality, jež je člověku předem dána – včetně Popperova světa ducha a kultury –, na druhé straně se stále podílí na vytváření a transformaci institucí, a to jak na utváření a vývoji ideálního základu institucí, tak i na jejich uskutečňování v praxi.

Teorie jednání a institucionalistický pohled je základem každé teorie interakce i rozumějící sociologie; samozřejmě i veškeré právní teorie. Jednotlivé prvky tohoto teoretického způsobu vysvětlování společenských a právních systémů byly již podány (např. učení MacCormicka rozlišující tři typy norem určujících instituce: pravidla institutivní, pravidla právních důsledků a pravidla resolutivní), jiné otázky jsou programem výzkumu teorie společnosti a práva (obzvláště funkcionální a hodnotové analýzy).

d) MŮJ KONCEPT POLITICKÉ TEORIE

Ideál otevřené společnosti a diskurzivní demokracie

Politika ovlivňuje utváření společenských institucí. Politika má v podstatě dvě stránky: (i) určuje společenské cíle, stanoví formu života společnosti, státních a nestátních zařízení i formy různých interpersonálních vztahů, kontaktů a vztahů mezi skupinami (formy kooperace, konkurence i řešení nebo regulaci konfliktů); (ii) hledá a realizuje prostředky, jimiž lze vyváženým způsobem dosáhnout přijatých cílů.

Hranice mezi oběma těmito politickými problémy není ovšem ostře vyznačena. Různá politická stanoviska jsou určena historickými danostmi a ideologickými (rovněž náboženskými) názory i specifickými tradicemi. Často je sice shoda ve stanovení společenských cílů, avšak rozcházejí se jednak představy, které jsou míněny pojmem vyznačujícím cíl – např. jedni si pod blahobytem nepředstavují nic jiného než vysoký hrubý domácí produkt, jiní chápou blahobyť jako problém jeho rozdělování a jako problém šancí růstu –, jednak se rozcházejí názory na pořadí a relativní váhu cílů.

V prostředí, v němž žijí, je politika těsně spjata s problémy demokracie. Vládnoucí teorie demokracie mne neuspokojují. Jsou na jedné straně poznamenány romantickými představami (např. vírou, že „lid se nikdy nemýlí“, nebo přesvědčením, že pro demokraty jsou přijatelné jen kolektivní formy rozhodování), na druhé straně absolutizují dílčí aspekty – někteří se pokoušejí charakterizovat podstatu demokratického systému ryze formálně; jsem naproti tomu přesvědčen, že formální pravidla rozhodování a vládnutí mohou být vždy – a to různým způsobem – zneužita a že je tedy

iluzorní chtít zabezpečit podstatu demokratického systému pouze stanovením pravidel demokratických procedur.

Zde pomůže jen institucionalistický způsob uvažování. Na demokratické systémy je třeba pohlížet jako na typ institucí. Proto jsou – jako každá instituce – určeny vůdčími idejemi. Vůdčí ideje demokracie jsou obsahové hodnotové principy, otevřená třída představ společenských cílů, jež spoluurčují podstatu demokracie, např. tolerance, ochrana menšin, ideální a diskurzivní otevřenost společnosti, lidská práva, cíl sociálního vyrovnání a vytvoření životních šancí jako podmíněk lidské a občanské svobody.

Pojem demokracie je charakterizován základní tendencí „vlády lidu“, avšak demokratické systémy jsou zformovány vždy různě podle kultury, dějin a tradice. Dynamika společenského života se udržuje souhrou hledání konsenzu a kritického disenzu. Tyto procesy mohou být efektivně realizovány jen tehdy, existují-li podmínky diskurzivní otevřené společnosti. V soudobé informační společnosti je třeba věnovat problému diskurzivní otevřenosti obzvláštní pozornost: širokým vrstvám obyvatelstva se otevírají mnohem širší možnosti informace, existují však i zcela nové možnosti indoktrinace, jež jsou ještě zesíleny užíváním marketingových metod v politické praxi – je to akutní nebezpečí pro svobodu (= utváření vůle „zdola“) i pro racionalitu demokratického rozhodování.

Z těchto důvodů jsem dospěl k diskurzivní koncepci demokracie, jež aplikuje některé rysy Habermasova učení, je však přesto jiná a méně optimistická. Pro mne jsou diskurzivní zařízení společnosti a odpovídající praxe otevřené společnosti neoddělitelnými prvky demokracie, avšak ani svobodné diskurzy nezaručují, že budou uskutečňována optimální rozhodnutí (jak to předpokládá Habermasova filosofie diskurzu). Habermas považuje samy formy právních procesů za diskurzivní zařízení, já se však naproti tomu domnívám, že jsou jen z malé části diskurzivní, a na společenský diskurz týkající se právního života pohlížím jako na přidružený moment, který by měl být prováděn jurisprudencí a politickou kritikou na různých úrovních.

Funkcionalistické analýzy, jež jsou součástí programu neoinstitucionalismu, mohou být podstatným příspěvkem k politickému diskurzu. Vliv ekonomické moci na právní politiku se stává velmi výrazným, což je pro koncepci demokracie založené na vůdčích idejích zajisté závažné. Právně politické úvahy musí dbát problémů společenské stratifikace a nemohou se vyhnout otázce „cui prodest?“ Ochrana slabých je požadavek, jenž je podložen i teorií demokracie.

Překážkou diskurzivní demokracie jsou v současnosti různé fundamentalismy a agresivně šovinistická politika, jimž není vlastní diskurzivní přístup (zejména ve formě diplomatických akcí). Zde je třeba opatrnosti: Kde se de facto jedná agresivně a vyjednávání se používá jen ve snaze odvést pozornost, je diskurz bezmocný a kontraproduktivní.

Diskurz je možná cesta pokojného střetnutí, avšak antidiskurzivní postoje fundamentalistických systémů lze stěží překonat nabídkou diskurzu. Fundamentalistické názory jsou v opozici k ideji diskurzivní demokracie a ohrožují pokojný vývoj.

e) VÝHLED

O vývoji vědeckého poznání lze formulovat jen velmi omezené a rámcové prognózy a ten, kdo prognostikuje politický vývoj, vyjadřuje spíše svůj optimismus nebo pesimismus, než dostatečně zdůvodněný obraz budoucnosti. Společenské a politické prognózy mají smysl jen tehdy, jestliže se opírají o dostatečný zdůvodněný materiál, ale ani pak nejsou – chtějí-li podat dalekosáhlé výhledy – prostou extrapolací, neboť se nečekaně může objevit něco nového. Kromě toho jsem přesvědčen, že takový pohled do budoucnosti je více nebo méně umístěn někde mezi myšleným přáním, racionálním předvídaním a politickým programem.

Takové výhledy nejsou mou záležitostí.

Pokusím se zde pouze položit si otázku, jak bude – nebo jak by měl – probíhat další vývoj v oblastech mého výzkumu.

Přístup z hlediska teorie jednání a teorie institucí se bude obecně prosazovat v praktických disciplínách, v důsledku čehož (1) dichotomní sémantika bude tvořit základnu všech praktických disciplín a (2) dále se bude rozvíjet struktura disciplín zkoumajících myšlení vztahující se k jednání. (Přitom bude třeba všelicos objasnit, např. vztah mezi analýzou utilitární a teleologickou.)

Teorie struktury práva bude pružnější a nebude pracovat jen podle postulátu hierarchické výstavby práva, nýbrž bude utvářena jako obecná analytická a rekonstruktivní teorie skutečného (i možného) právního života. K analýzám se silněji přidruží analýzy funkcionální a právně politické. Stále palčivější budou problémy ekonomické moci a jejího vlivu na právní život.

Jsem přesvědčen, že neoinstitucionalistická teorie podstatně ovlivní metodologii všech disciplín vztahujících se k jednání, a to nejen právní filozofii, nýbrž také etiku, sociologii, psychologii jednání i ekonomické teorie. Tímto přesvědčením je určen také můj pracovní program pro příští dobu.

Přeložil Karel Hlavoně